

Middenklassers als middel

Het grotestedenbeleid en de betekenis van
midden- en hogere inkomensgroepen voor
grootstedelijk sociaal kapitaal

Talja Blokland¹

Dr. Blokland is als KNAW-fellow verbonden aan de ASSR van de Universiteit van Amsterdam en is gast-onderzoeker aan de Department of Sociology van Yale University. Zij is onder meer auteur van *Wat stadsbewoners bindt* (Kampen: Kok Agora, 1998).

Adres: ASSR
Oude Hoogstraat 24
1012 CE Amsterdam
E-mail: blokland@pscw.uva.nl

Samenvatting

In het GSB is woningdifferentiatie een middel om stedelijk sociaal kapitaal te verstrekken. Drie elementen hiervan, te weten het belang van midden- en hogere inkomensgroepen, kans op verdringing en geloof in het zelfregulerend vermogen van wijken, vragen tezamen om kritische reflectie. Statistieken laten zien dat midden- en hogere inkomensgroepen niet vanzelf positief zijn voor sociaal kapitaal. Evenmin leidt differentiatie vanzelf tot kapitaalkrachtige netwerken. Wel kan een grotere stedelijke middenklasse tot een verbeterd woonmilieu leiden, maar dit is eerder het gevolg van individuele inspanningen dan van sociaal kapitaal. Waar middenklassers betrokken zijn bij collectieve inspanningen in stad en wijk, gaat daarvan, zo wordt hier betoogd, niet zonder meer voor iedereen een positief effect uit. Woningdifferentiatie als marktconform doel is dus een uitstekend beleidsstreven, maar als sociaal lapmiddel heeft het vooral retorische waarde.

1 Inleiding

‘Social inequalities may be embedded in social capital. (...) A recognition of the importance of social capital in sustaining community life does not exempt us from the need to worry about how that “community” is defined — who is inside and thus benefits from social capital and who is outside and does not’ (Putnam 2000, 358).

Woningdifferentiatie is ‘in’ in beleidskringen in Nederland. Het GSB legt veel nadruk op betere afstemming van de grootstedelijke woningvoorraad op de woonwensen van midden- en hogere inkomensgroepen. Aan dit beleidsdoel ligt een aantal marktoverwegingen ten grondslag (Van Boxtel 2000, 5, 6 en 7; VROM 2000, 24-5, 125 e.v.). Behalve een doel ziet minister Van Boxtel in deze afstemming ook een instrument: een manier om steden sociaal leefbaarder te maken (2000, 5-9). Ik houd deze stelling in dit artikel tegen het licht aan de hand van een drietal aspecten, die de minister onafhankelijk van elkaar in zijn brieven aan de kamer heeft genoemd.

Allereerst acht de minister midden- en hogere inkomensgroepen van belang om een menging van inkomensgroepen te bereiken of behouden. Hij komt met dit idee dicht in de buurt van wat sociologen sociaal kapitaal noemen:

'De beschikbaarheid van gedifferentieerde woonmilieus is een belangrijk kenmerk van de vitale stad; verschillende bevolkingscategorieën komen voortdurend op wisselende wijze via sociale netwerken met elkaar in contact. Daar gaat een stimulerende werking van uit, zowel in economische, sociale als culturele zin' (Van Boxtel 2000, 6).

Het gaat de minister niet zozeer om het aantrekken van nieuwe groepen als wel om het afremmen van een negatief migratiesaldo van midden- en hogere inkomens. Zonder toelichting poneert hij: 'Het draagt bij aan de sociale cohesie als binnen de dagelijkse leefomgeving mogelijkheden zijn voor doorstroming' (ibid.).

De minister onderkent, ten tweede, dat herstructurering tot 'ongewenste verdringingsprocessen' kan leiden, maar gaat hierop niet dieper in.

Het derde aspect dat ik uit het GSB licht, is de 'zelfregulering' of het 'zelfherstellend vermogen' van kwetsbare wijken en de daarmee samenhangende betrokkenheid van bewoners. Van Boxtel stelt: 'Door een extra gebiedsgerichte investeringssimpuls dient het GSB er voor te zorgen dat de kwetsbare wijken zich in de toekomst weer op eigen kracht, duurzaam verder kunnen ontwikkelen' (Van Boxtel 1999, bijlage 1).

Tijdens de begrotingsbehandeling van Binnenlandse Zaken in 1999 boog de Kamer zich over de vraag van 'zelfregulerende activiteiten van burgers'. De minister reageerde:

'Op uiteenlopende manieren organiseren burgers zich (...) om zo gezamenlijk op te trekken in de behartiging van (bepaalde) belangen van hun wijk. Deze zelforganisatie(s) van buurt- en wijkbewoners en andere belanghebbenden (...) kan vele vormen aannemen. (...) Onze aandacht [gaat] in eerste instantie uit naar wijkteams, wijkcommissies of wijkplatforms, waar wijkbewoners die zich actief inzetten voor het wel en wee in en van hun wijk, zich hebben

verenigd. (...) Het is de indruk van het kabinet dat de steden in voldoende mate in staat zijn de eigen burgers bij de stedelijke activiteiten en de stedelijke ontwikkeling te betrekken' (Van Boxtel 2000, 18-19).

Is de minister enerzijds bezorgd over sociale cohesie, anderzijds is hij bijzonder positief over de participatie van burgers in de wijken. Hij rapporteert instemmend over lokale uitwerkingen van zijn beleid die zeer veel zeggenschap decentraliseren, en ziet mogelijkheden om in de toekenning van middelen en diensten bewoners zeer veel invloed te geven, bijvoorbeeld in de vorm van 'wijkbudgetten' (ibid.).

Deze drie aspecten zijn tezamen problematisch, zo zal ik betogen. De opbouw is als volgt. Om de veronderstelling dat midden- en hogere inkomensgroepen goed zijn voor grootstedelijk sociaal kapitaal te bespreken, ga ik eerst in op de literatuur over dit concept. Vervolgens bezie ik aan de hand van empirisch materiaal de betekenis van middenklassers voor drie bijdragen aan sociaal kapitaal: vrijwilligerswerk, verenigingsactiviteiten en politieke participatie. Daarna behandel ik de vraag, of wellicht niet de middenklasse als zodanig, maar het simpel gegeven van diversiteit bijdraagt aan een goed grootstedelijk klimaat. Ik doe dat door te kijken naar sociale netwerken en naar ongelijkheden binnen netwerken. In het besluit van dit artikel keren we dan naar de drie voornoemde aspecten terug en zal blijken, dat de sociale betekenis van middenklassers lang zo evident niet is als hun betekenis voor de markt.

2 Sociaal kapitaal: de visies van Coleman en Putnam

Wat de minister van Coleman kan leren

Coleman is mogelijk de meest geciteerde auteur in de discussies over sociaal kapitaal. Coleman brengt het principe van rationele actie binnen theorieën over sociale systemen zonder sociale organisatie zelve te veronachtzamen (Coleman 1988, 597). Sociaal kapitaal dient als conceptueel hulpmiddel:

'If we begin with a theory of rational action, in which each actor has control over certain resources and interests in certain resources and

events, then social capital constitutes a particular kind of resource available to an actor.'

De vele verschijningen van sociaal kapitaal komen op twee punten overeen, aldus Coleman. Sociaal kapitaal is altijd een aspect van de sociale structuur, en faciliteert handelingen die anders onmogelijk zouden zijn. Anders dan kapitaal in geld of grondstoffen of *human capital* als kennis of vaardigheden, vinden we sociaal kapitaal niet in dingen of mensen, maar in relaties tussen mensen.²

Sociaal kapitaal staat evenwel niet gelijk aan sociale relaties. Wat voor soort relaties brengen het dan voort, en welke sociale netwerken bevorderen zijn vorming? Coleman noemt drie kenmerken van kapitaalcrachtigrelaties (Coleman 1988, 102-103).

Kapitaalcrachtige sociale relaties

Ten eerste zijn sociale relaties kapitaalcrachtig wanneer zij de verwachting en verplichting behelzen dat mensen dingen voor elkaar doen. Zulk kapitaal rust op twee pijlers: het vertrouwen dat mensen sociale verplichtingen zullen nakomen, en de mate waarin zij dat inderdaad doen. Coleman benadrukt zo dat daar waar mensen minder op elkaar zijn aangewezen omdat zij hun behoeften elders kunnen bevredigen, de sociale structuur minder van dit kapitaal bevat.

Ten tweede kunnen relaties die als informatiekanalen fungeren sociaal kapitaal leveren, zonder wederzijdse verwachtingen en verplichtingen te scheppen.

Ten derde zijn sociale relaties kapitaalcrachtig wanneer zij normen en effectieve sancties op hun naleving bieden. De belangrijkste norm voor het genereren van kapitaal is de norm die stelt, dat men het eigenbelang voorbij moet gaan om in het belang van de collectiviteit te handelen. Zulke normen acht Coleman de krachtigste én kwetsbaarste vorm van sociaal kapitaal.

Kapitaalcrachtige netwerken

De vraag welke sociale structuren kapitaalvorming bevorderen, beantwoordt Coleman met het begrip dichtheid of geslotenheid (*closure*). Wanneer Piet een relatie heeft met Lies en Kees en Ahmed, is de geslotenheid hoog indien Lies, Kees en Ahmed elkaar ook kennen. Deze dichtheid maakt zo'n netwerk kapitaalcrachtig:

'Not only for the existence of effective norms but also for (...) the trustworthiness of social structures (...). Defection from an obligation is a form of imposing a negative externality on another. Yet, in a structure without closure, it can be effectively sanctioned, if at all, only by the person to whom the obligation is owed. Reputation cannot arise in an open structure, and collective sanctions that would ensure trustworthiness cannot be applied. Thus, we may say that closure creates trustworthiness in a social structure' (Coleman 1988, 107-108).

Nog meer potentie voor kapitaal hebben dichte netwerken van relaties die zich uitstrekken over meer dan één context. Coleman spreekt van simplex en multiplex relaties:

'The central property of a multiplex relation is that it allows the resources of one relationship to be appropriated for use in others. (...) Often, it is resources in the form of other persons who have obligations in one context that can be called on to aid when one has problems in another context' (idem, 109).

Aangezien sociaal kapitaal *in* relaties zit, profiteert van een individuele investering van sociaal kapitaal niet alleen het individu. Evenmin kan men in zijn eentje sociaal kapitaal produceren. In dit collectieve karakter ligt het belangrijkste verschil tussen sociaal kapitaal en andere kapitaalvormen:

'The result is that most forms of social capital are created or destroyed as by-products of other activities. This social capital arises or disappears without anyone's willing it into or out of being' (idem, 118).

De minister kan van Coleman leren, dat sociale netwerken niet vanzelfsprekend productief en stimulerend zijn. Waar relaties bestaan is sprake van cohesie, maar nog niet van gemeenschap. En sociaal kapitaal, zo stelt Putnam, is het neefje van gemeenschap.

Wat de minister van Putnam kan leren

Ook Putnam draagt belangrijk bij aan de discussie over sociaal kapitaal. In navolging van Coleman vat

Putnam sociaal kapitaal samen als die aspecten van sociale structuren die de efficiëntie van een samenleving verbeteren, omdat ze gecoördineerd handelen mogelijk maken.

Als voorbeelden noemt ook Putnam vertrouwen, normen, en specifieke sociale netwerken. Hij doelt op 'networks of civic engagement': buurtverenigingen, zangkoren, sportclubs en politieke partijen. Het zijn netwerken die ten minste enigszins zijn geïnstitutionaliseerd (vgl. Putnam 1993, 173-4). Een van de wijzen waarop individuen aan de vorming van sociaal kapitaal bijdragen is door sociale en politieke participatie, zoals Putnam vooral in zijn recente *Bowling alone* (2000) aannemelijk maakt. Opnieuw gaat het niet om alle netwerken, maar om netwerken van vertrouwen, van verantwoordelijkheid voor elkaar en verplichting naar elkaar, van *bonding* en om netwerken die bruggen slaan en mogelijkheden openen, analoog aan Granovetter's these van *weak ties* (Granovetter 1973 en 1985) en Coleman's opvatting van informatiekanaalen als sociaal kapitaal.

Ook voor Putnam draait sociaal kapitaal niet om individualistische 'voor wat hoort wat'-verwachtingen en verplichtingen. Sociaal kapitaal in de variant van vertrouwen berust niet op specifieke reciprociteit – Piet geeft Achmed iets, zodat Achmed Piet later wat terug zal geven – maar op *gegeneraliseerde* reciprociteit, zo beargumenteert Putnam in navolging onder anderen Gouldner (1973):

'More valuable (...) is a norm of generalized reciprocity: I'll do this for you without expecting anything specific back from you, in the confident expectation that someone else will do something for me down the road' (Putnam 2000, 21).

Kortom, de minister kan van Putnam leren dat sociale netwerken pas de gewenste stimulerende werking hebben, wanneer zij sociaal kapitaal bevatten. Zulk sociaal kapitaal kan accumuleren én eroderen. Accumulatie en erosie hangen niet af van het bestaan van sociale relaties, maar van hun aard. Zijn mensen met midden- en hogere inkomens voor de productie van sociaal kapitaal nu belangrijker dan anderen?

3 Zorgen stedelijke midden- en hogere-inkomensgroepen voor sociaal kapitaal?

Waar verenigingen bloeien, vrijwilligers zich voor van alles inzetten, en allerlei clubjes, vergaderingen en organisaties mensen gelegenheid bieden elkaar te treffen, en waar sociale relaties multiplex zijn in gesloten circuits, is veel sociaal kapitaal. *Stadsluft macht frei*, maar niet zonder kosten. Stedelijkheid en sociaal kapitaal gaan niet vanzelfsprekend samen.

Vrijwilligerswerk en het vertrek der middenklassers
Grootstedelingen participeren, bijvoorbeeld, minder in vrijwilligerswerk dan mensen in kleinere plaatsen. Het aandeel stedelingen dat vrijwilligerswerk verricht, was in 1995 lager dan in 1975 (tabel 1).

Tabel 1: Vrijwilligerswerkers in de steden als % van de volwassen bevolking.

	1975	1980	1985	1990	1995
Vier grote steden	28%	28%	26%	29%	25%
> 100.000	30%	34%	30%	22%	32%
20-100.000	26%	33%	32%	28%	31%
< 20.000 inwoners	29%	33%	34%	32%	37%

Zetten we deze cijfers nu af tegen de trend dat mensen met midden- en hogere inkomens en betere opleidingen sinds 1975 de stad bleven verlaten (scf 1999a, 109-10), dan is opvallend hoe *ondanks* de selectieve migratie die de minister zorgen baart omwille van het 'sociaal leefklimaat', de vier grote steden hun participatieniveau vrijwel hebben gehandhaafd.

Twee verklaringen lijken mogelijk. Ofwel de vertrekkers met midden- en hogere inkomens blonken al niet uit als vrijwilligers, zodat hun vertrek er niet toe doet. Ofwel mensen met lagere inkomens zijn de afgelopen twintig jaar de plaatsen van de vertrekkers op gaan vullen, en deze 'achterblijvers' zijn iets *actiever* geworden.

Dit betekent niet dat alles wel is in de stadswijken. Wel geeft het aan dat wie wil kijken naar kansen van wijken, kan beginnen met te vragen hoe het komt dat het vertrek van middeninkomen-ge-

nieters *niet* leidde tot een volledige erosie van vrijwilligerswerk, om wat voor soort activiteiten dit gaat, en in hoeverre deze sociaal kapitaal creëren waarmee men verder kan investeren. Dergelijke vragen staan in het GSB allesbehalve op de voorgrond. In de *Woonnota* bepaalt vooral de marktpositie het 'sociaal leefklimaat' en rept men niet van sociale participatie.

Niet inkomen, maar opleiding

Het SCP illustreert bovendien, dat inkomen geen zelfstandig voorspellende waarde heeft voor de vraag wie sociaal participeert. Niet voor niets operationaliseren sociologen maar zelden hun categorieën alleen op basis van inkomen, wanneer zij spreken van middenklassen (Savage 1995, 15-25; Butler 1995, 26-39; Bensman en Vidich 1995, 261 e.v.; Crompton 1998, 140-164). Opleidingsniveau heeft wel een zelfstandig effect (tabel 2). Meer opleiding leidt vaak tot meer inkomen. De statistische kans dat hogere inkomensgroepen meer hoogopgeleiden bevatten, is groot. Maar pleiten voor meer stedelingen met poen omwille van hun bijdrage aan stedelijk sociaal kapitaal via vrijwilligerswerk is een gok.

Tabel 2: Deelnemers aan vrijwilligerswerk als % van de volwassen bevolking naar opleidingsniveau.

Opleidingsniveau	Deelnemers aan vrijwilligerswerk
Laag	21%
Midden	30%
Hoog	35%
Onbekend	28%

Hoogopgeleide potentiële huizenkopers met anderen vergeleken

Het beleid van de minister is gericht op mensen die wooncarrière moeten maken. Na de studie en de eerste baan moeten mensen een kans hebben binnen de steden gezinnen te starten. De minister richt zich niet op mensen ver in de veertig of vijftig op zoek naar een tweede of derde huis, maar veeleer op de zogeheten 'scheve' huurders. De stad moet, zo is de stelling, jonge stellen tweeverdieners

met (bijna) kinderen behouden. Hoogopgeleiden participeren meer, maar hoe zit dat voor deze specifieke groep?

Stedelijkheid, gemeten als de omvang van de woongemeente, doet er voor middelbaar en hoogopgeleide mensen van 18 tot 34 jaar niet toe: 19% van deze mensen participeert ongeacht hun woonlocatie. Hun participatiegraad ligt aanmerkelijk *lager* dan die van hun werkloze en arbeidsongeschikte leeftijdsgenoten met vergelijkbare opleidingen: 29% van deze mensen doet vrijwilligerswerk (SCP 1999a, 179).

Voor middelbaar en hoger opgeleide mensen tussen 36 en 49 jaar is stedelijkheid wel van belang. In grote steden (>100.000 inwoners) doet 29% vrijwilligerswerk. Hun percentage komt niet boven dat van werklozen uit. In plaatsen met maximaal 20.000 inwoners doet 44% van de 36 tot 49-jarigen vrijwilligerswerk (ibid). Wil men deze mensen terugbrengen naar de stad, dan kan men pas over de zinvolheid daarvan spreken, *nadat* is vastgesteld of de woongemeentevomvang een zelfstandig effect op hun activiteitenpatroon uitoefent. Men moet dan aannemelijk maken dat actieve goedgeschoolde buitenwijkers zo actief blijven in de stad wanneer minder opgeleiden daar plaats voor hun maken, en dat zij als mensen dus verschillen van hun leeftijdsgenoten die nu in grote steden wonen.

Kijken we naar landelijke trends, dan zien we dat het SCP weinig aanleiding geeft op termijn veel van beter opgeleiden te verwachten. In de loop der tijd zijn iets *meer* mensen met alleen lager onderwijs of lbo vrijwilligerswerk gaan doen (van 25% in 1975 naar 27% in 1995). Hoogopgeleiden (hbo of wo) zijn het sterkst gedaald in hun aantal vrijwilligers: van 50% naar 35% over dezelfde periode. Als percentage van vrije tijd is de marge van het aandeel vrijwilligerswerk tussen hoog- en laagopgeleiden geslonken (van 7,9% en 10,6% voor respectievelijk laag- en hoogopgeleiden in 1975 naar 8,8% en 9,2% in 1995). Geen enkele groep besteedt zoveel uren (9,8) en zo'n hoog percentage (14,4%) van de vrije tijd aan vrijwilligerswerk als werklozen en arbeidsongeschikten. Zij zijn dat steeds meer gaan doen (17% naar 30%) (SCP 1999b, 158).

Als men dus de lokale sociale structuur wil verbeteren door het inbrengen van groepen die goed zijn voor het sociaal kapitaal, dat accumuleert in circuits van vrijwilligerswerk, ligt het verhogenvan

het aantal werklozen en arbeidsongeschikten meer voor de hand dan het nastreven van het behouden van hogere inkomens, zelfs als deze staan voor hoogopgeleiden. We moeten het zeker niet hebben van tweeverdieners. Dat zijn weliswaar economisch kapitaalkrachtige huizenkopers, maar met weinig potentie voor sociaal kapitaal via vrijwilligerswerk.

Lidmaatschap van organisaties

Ook lidmaatschap van organisaties, zoals vak- en beroepsorganisaties, buurt- en wijkvereniging, vrouwenvereniging en -bonden, enzovoorts hangt af van opleidingsniveau. Hoger opgeleiden hebben 1.6 keer zoveel kans lid te zijn als lager opgeleiden (SCP 1999a, 181). Moeten we dus op basis van deze indicator hoger opgeleiden behouden voor stedelijk sociaal kapitaal?

Om sociaal kapitaal te produceren, moeten mensen lid zijn van organisaties waaraan zij daadwerkelijk samen deelnemen (Putnam 2000, 52). Als criterium hanteert Putnam, of een organisatie een lokale afdeling heeft waar leden elkaar kunnen treffen. Het SCP maakte dit onderscheid niet, maar vroeg wel of mensen ‘actief’ lid waren. De uitkomst dat hoger opgeleiden 1.6 maal meer geneigd zijn om sociaal te participeren via lidmaatschappen blijkt dan vooral te betekenen, dat zij 1.6 maal meer geneigd zijn te zeggen dat ze lidmaatschapsgeld betalen (tabel 3).³ Mensen zijn typisch leden van organisaties waarin ze nauwelijks actief zijn. Dit zijn sterk geprofessionaliseerde ‘belangenvertegenwoordigers’ zonder lokale afdelingen. Ze bieden directe voordelen (van de Autokampioen tot de spe-

ciale milieubelastende dagtripjes van Natuurmonumenten) aan de individuele ‘leden’ zonder iets anders dan financiële bijdrage te vragen.

Met de sportverenigingen, waarin 27,36% van de bevolking participeert, is bovendien iets bijzonders aan de hand. Verenigingen waarin men alleen of met anderen *die men zelf kan kiezen*, sport (squash bijvoorbeeld), zijn verantwoordelijk voor de stijging in deze lidmaatschappen.

Kortom, hoger opgeleiden zijn vaker verenigingslid, maar verenigingsleden zijn steeds *minder* lid van sociaal kapitaalkrachtige verenigingen.

Politieke participatie en sociaal kapitaal

Politieke participatie is in Nederland wat toegenomen, zoals op grond van een toenemend opleidingsniveau is te verwachten. Dit is bovenal een individuele aangelegenheid. Meer mensen hebben lokale politici gecontacteerd (van 17% naar 20%), een politieke partij ingeschakeld (van 4% naar 6%) of de media ingeschakeld (van 5% naar 10%). De kleine aantallen mensen die wel tezamen met anderen iets doen, zoals praten over politiek of bijeenkomsten bijwonen, zijn de afgelopen decennia nog *kleiner* geworden: van 17% in 1972 naar 14% in 1998, en van 6% in 1972 naar 1% in 1998 (SCP 1999b, 177).

Een uitzondering hierop is ‘meegedaan met een actiegroep of demonstratie’. In de jaren tachtig antwoordde 25% daarop bevestigend, in 1998 was dit 28%. De vraag was of men *ooit* had meegedaan, zo stelt het SCP (1999b, 178). Daarom is er wel bijzonder veel kans dat er sinds de jaren tachtig bijzonder weinig mensen *meer* actief zijn geweest. In diezelfde

Tabel 3: Lidmaatschappen.

	Leden als % van de bevolking	Actief als % van de leden	Actief als % van de bevolking
Milieu- en natuurbehoud (Greenpeace, Natuurmonumenten)	30	9	2,70
Verkeer en vervoer (ANWB, ENFB, ROVER)	52	3	1,56
Verenigingen van huurders en huizenbezitters (Eigen Huis)	18	11	1,98
Derde wereld, mensenrechten (Terre des Hommes, Amnesty)	14	21	2,94
Vakbond / beroepsorganisaties (FNV, CNV)	28	17	4,76
Buurt / wijkvereniging	16	48	7,68
Vrouwenverenigingen / -bonden	7	53	3,71
Sportverenigingen	36	76	27,36
Totaal	66	?	?

de periode is het opleidingsniveau in Nederland toegenomen. Gezien de voorspellende waarde van opleiding zou een sterkere stijging moeten hebben opgetreden als er niets in participatiegraden was veranderd.

De toeneming in politieke participatie zit dus vooral in individuele, niet-sociaal kapitaalcrachtige vormen. Zij kunnen van belang zijn voor, bijvoorbeeld, overlast gevende hangjongeren, of de kwaliteit van groenvoorzieningen. Mensen die makkelijk de telefoon pakken om lokale bestuurders ergens op aan te spreken, of dat op een feestje doen waar ons ons kent, zouden wel eens snel resultaat kunnen boeken. Daarvan kan een hele buurt profiteren.

Daar hoger opgeleiden meer geneigd zijn dit te doen dan mensen met minder opleiding, en het waarschijnlijk (doch niet noodzakelijk) is dat mensen met geld goed opgeleid zijn, zouden mensen met hogere inkomens in wijken waar zij nu afwezig zijn of vertrekken, dit effect kunnen hebben. Niet de bijdrage die zij leveren aan het sociaal kapitaal als collectief beschikbaar goed in hun woonomgeving maakt hun aanwezigheid belangrijk. Van belang is de wijze waarop zij hun individuele *human capital* en externe netwerkrelaties aanwenden om gehoor te geven aan hun eigen opvattingen en klachten die hun buurtgenoten mogelijk (maar niet noodzakelijk) delen. Voor de sociale kapitaalvorming of sociale cohesie heeft dit niet zonder meer gevolgen.

4 Zorgt stedelijke diversiteit voor sociaal kapitaal?

Wellicht brengt niet de inkomensgroep zelf, maar de stedelijke diversiteit het kapitaal voort. Gaan er in de alledaagse praktijk positieve effecten uit van heterogeniteit in de woonomgeving, omdat veel variëteit in leefstijlen in een wijk tot gevarieerde contacten voor de bewoners leidt?

Dit roept twee deelvragen op. Ten eerste: indien deze midden- en hogere inkomensgroepen inderdaad netwerken in hun woonomgeving vormen, zijn er dan indicaties dat deze netwerken Coleman's kenmerken hebben die sociaal kapitaal bevorderen? Ten tweede: welke gevolgen hebben de midden- en hogere inkomensgroepen die *wel* actief zijn (of worden) voor het vormen en bestendigen van sociaal kapitaalcrachtige instituties?

Lokale netwerken van middenklassers

Hoe belangrijk sociaal kapitaal is voor onderlinge steun, varieert met de vraag of men de betreffende behoeften elders kan bevredigen, zo stelde Coleman. In studies naar de aard van burenelaties blijken burens goede potentiële helpers: ze lenen gereedschap en helpen bij klussen rond het huis. Andere interacties komen veel minder veelvuldig voor. En wie veel alternatieven heeft, is minder geneigd om bij de burens aan te kloppen (Völker 1999, 63). Völker generaliseert kwantitatief wat ik met kwalitatief materiaal voor de Rotterdamse wijk Hillesluis heb betoogd. Fysieke nabijheid is geen voldoende voorwaarde voor het vormen van netwerken met sociaal kapitaal.

Het is voorts aannemelijk dat mensen die beschikken over veel alternatieve vormen van kapitaal (financieel of in kennis), het minst op sociaal kapitaal zijn aangewezen. Andersom brengen zij hulpbronnen mee die er voorheen wellicht niet waren. De empirische vraag of mensen in een gedifferentieerde wijk sociale afstand overbruggen om bij de 'midden inkomen'-buurman hulp te vragen die men niet bij andere burens kan krijgen, is tot dusverre onbeantwoord. Vast staat wel, dat in Nederland zeker niet alleen midden- en hogere inkomensgenieters alternatieven hebben. Burenelaties zijn bijzonder gevarieerd geworden en zijn geen *type* relatie (vgl. Blokland 1998, 140-47).

Deze gewijzigde burenelaties hebben in al hun variatie een trend gemeen: tegen de achtergrond van allerlei maatschappelijke veranderingen hebben de verminderde noodzaak en de afgenomen vanzelfsprekendheid van burenelaties geleid tot het minder dwingend worden van normen die voorschrijven hoe in burenccontact gehandeld moet worden. Gemeenschappen zijn, in dit opzicht, geprivatiseerd geraakt en vallen steeds minder vanzelf samen met een geografische locatie (Blokland 1998, 199). Deze privatisering van gemeenschap is mede *mogelijk* geworden door de groeiende keuzealternatieven voor het vervullen van behoeften van sociale steun (idem, 180-196). Dat gaat ten koste van de potenties van sociaal kapitaal op buurt- of wijkniveau.

Coleman's stelling dat *closure* van sociale netwerken hun kapitaalcracht beïnvloedt, voegt hieraan een dimensie toe. In Hillesluis waren juist voor beter opgeleiden met hogere inkomens burenela-

ties het minst van belang, en bestonden gesegregeerde in plaats van gesloten netwerken (idem, 78-80). Kwantitatief onderzoek heeft deze bevinding inmiddels bevestigd – voor *alle* achterstandswijkbewoners. Zo stelt Völker (1999, 61) dat feitelijke burenerelaties bijna altijd uniplex zijn, terwijl multiplex relaties bevorderlijk zijn voor sociaal kapitaal. Van Kempen (1999, 81-85) laat zien dat autochtone, jonge mensen met goede inkomens *het minst* geneigd zijn activiteiten in de buurt te ondernemen. In Amerikaanse onderzoeken definiëren buurtbewoners van heterogene wijken zichzelf en de mensen in hun woonomgeving meer als ‘wij-zij’ dan als ‘wij’ (vgl. Anderson 1990). Silverman (1986, 312-328) rapporteert bijvoorbeeld dat mensen *voor* ze contact leggen selectief zijn, afgaande op uiterlijke indicaties van ‘hetzelfde’ zijn.

Nederlanders zijn de laatste jaren toleranter geworden jegens de rechten van allochtonen op een baan of een huis, maar het percentage mensen dat reserves had over het idee van een buitenlander als buurman steeg van 43% in 1995 naar 49% in 1998 (SCP 1999b, 42). In de grootste steden veranderde dit percentage nauwelijks. Het steeg in de kleinere plaatsen. De verklaring van het SCP is dat mensen daar minder met allochtonen te maken hebben en dat zij daarom allochtonen vreemder vinden. Even aannemelijke is de verklaring dat de midden- en hogere inkomensgroepen die laatstelijk de grote steden hebben verlaten, niet (langer) naast buitenlanders willen wonen. Als migranten hun plaatsen hebben opgevuld en de ‘achterblijvers’ niet zijn veranderd, verklaart de selectieve migratie deze verandering. Maar dat valt nauwelijks te onderzoeken.

5 Actieve stedelijke middenklassers

Welke effecten hebben *actieve* middenklassers nu binnen buurthuizen, bewonersorganisaties en dergelijke op kapitaalvorming voor allen?

Veel van wat er omgaat in wijkpolitiek draait om een specifieke wijze van communicatie die men in navolging van Gans (1962) ‘objectgeoriënteerd’ kan noemen (vgl. Blokland 2000). Elders ging ik in op de vraag, hoe we desinteresse in wijkinstituties (van bewonersorganisaties tot deelgemeenteverkiezingen) van sommige laagopgeleide, laagbetaalde Hillesluisers konden begrijpen. Desinteresse, zo stelde ik daar, kan voortkomen uit een besef van onvermogen om te participeren in een dominante

cultuur als bedoeld door Williams (1991).

Het gaat hier om meer dan communicatietechnieken, zoals vergadertechnieken of het schrijven van beleefde brieven, vaardigheden waarover beter opgeleiden bij uitstek beschikken en die zij aan anderen zouden kunnen overdragen. Met het aanleren van technieken is de afstand tussen milieus nog niet zonder meer *in de ervaring* overbrugd. Evenmin is het een erg democratische oplossing voor een cultureel probleem (Williams 1968, 36 en 1961, 18 en 21-22).

Sommigen krijgen van kinds af aan de dominante, objectgeoriënteerde manier van aankijken tegen de wereld bijgebracht. Daar instituties doorgaans objectgeoriënteerd zijn, hebben mensen binnen deze milieus vanzelf een streep voor. Dat *door* de daar overheersende communicatiewijzen uitsluiting plaatsvindt, is geen nieuws. Het cultuurrelativisme vanaf de jaren zestig was een erkenning hiervan. Dit relativisme heeft echter bevorderd dat bijvoorbeeld opbouwwerkers trachten te goeder trouw zoveel mogelijk een ‘intermediërende’, niet-normatieve rol te spelen tussen ‘de wijkbewoners’, instellingen en de overheid.

Zo’n faciliterende taakopvatting heeft de cultuur niet gedemocratiseerd. Dit bleek bijvoorbeeld uit de woorden van een ambtenaar die een overleg coördineerde tussen de bewonersorganisatie, de gemeentelijke diensten, de woningbouwcorporatie, enzovoorts. Ze vertelde dat dit overleg aanvankelijk niet zo goed liep. De bewoners gebruikten de vergadering te veel om te klagen over kleine details in plaats van te overleggen over grote beleidslijnen. Daarop had ze besloten één bewoner voortaan de wijk te laten vertegenwoordigen. Dit was een bewoner met ‘jasje-dasje’, zoals de ambtenaar hem beschreef, woonachtig aan het Gouden Randje. De vergaderingen gingen er volgens haar vervolgens veel productiever aan toe. De klagende bewoners die de vereiste vergadertechnieken en geschikt geachte manieren om problemen aanhangig te maken onvoldoende beheersten, waren subtiel uitgerangeerd.

Dat de sinds de jaren zestig ontwikkelde overlegstructuren de barrières niet hebben geslecht, blijkt aldus uit de ongelijkheid *in* praktijken van politiek-maatschappelijke participatie. Tot vergaderingen van de Deelgemeenteraad, van de Bewonersorganisatie of van het Wijkoverlegbeheer had een ieder toegang, maar de specifieke spraakkunst die voor

inspraak is vereist, hield de ongelijkheid in stand. Communicatie is niet alleen een techniek die iets overbrengt, maar is ook betekenisgeving (Williams 1961, 22-3). Dat sommigen daarin domineren, bepaalt niet alleen hoeveel zij te zeggen hebben, maar ook *waarover* en in welke betekenissen wordt gesproken.

Zelfs als we dus, de wetenschappelijke bevindingen ten spijt, zouden aannemen dat de midden- en hogere inkomensgroepen cruciaal zijn voor de instandhouding of versterking van lokale instituties waarbinnen sociaal kapitaal kan groeien, zijn additionele brugcondities noodzakelijk om succesvol stedelijke netwerken te vitaliseren. De ongelijkheden binnen zo'n netwerk moeten worden overkomen, wil sociaal kapitaal ter beschikking komen van lager opgeleiden of lagere inkomensgroepen. En de definities van de situatie moeten worden gedeeld om een publiek goed ten bate van allen te kunnen bereiken door aanwending van dit sociaal kapitaal. Deze kwesties krijgen op dit moment verre van voldoende aandacht.

6 Besluit: de drie elementen bijeengebracht

De minister had, ter recapitulatie, grote verwachtingen van gedifferentieerde woonmilieus voor de vorming van 'wisselende netwerken', waarin bewoners steeds opnieuw met elkaar in contact zouden komen. Daarnaast wees hij op het gevaar van verdringing bij het veranderen van de woonvoorraad, maar verbond hij daaraan geen duidelijke consequenties. Voorts toonde hij bijzonder veel vertrouwen in het zelfoplossend vermogen van wijken en bleek hij bereid stadswijken veel autonomie te geven. Het is nu tijd om deze elementen, bij wijze van besluit, bijeen te brengen.

Sociale wetenschappers hebben veelvuldig gesteld, dat fysieke nabijheid niet vanzelf leidt tot positief contact. Sinds Gans (1991, 36) in de jaren zestig Jane Jacobs' ruimtelijk determinisme ter discussie stelde, blijft haar redenering onverminderd populair: mensen willen diversiteit, diversiteit maakt steden levendig, en door steden zo te bouwen dat straten, winkels en planningsprincipes diversiteit bevorderen, maken we steden waar het goed toeven is en iedereen iedereen tegenkomt (Jacobs 1961). Zoals Allen (1980, 411-2) stelde is de hernieuwde belangstelling voor diversiteit geen objectief maar een ideologisch criterium. Er is veel

te zeggen voor het soort stedelijkheid dat Jacobs propageerde, als waardegeladen idee van wat goed leven in de stad behelst. En uiteraard komen contacten niet tot stand wanneer daartoe geen gelegenheid is (Flap 1999, 15). Maar het hier gepresenteerde onderzoek wijst op de volgende punten:

- 1 Midden- en hogere inkomensgroepen hebben niet zonder meer een positief effect op het sociaal kapitaal van een stad, voorzover dit gevormd wordt in institutionele netwerken van vrijwilligerswerk, organisaties, clubs en verenigingen. Opleiding, niet inkomen, heeft belangrijk voorspellende waarde voor sociale en politieke participatie. Juist onder de tweeverdienende beter opgeleiden onder 36 jaar, de belangrijkste groep die wooncarrière moet kunnen maken, zien we geringe participatie in vrijwilligerswerk, individuele politieke participatie, en passieve lidmaatschappen van organisaties die bovendien weinig belang hebben voor sociaal kapitaal.
- 2 Wie boven de 36 is neigt weliswaar meer tot vrijwilligerswerk, maar verstedelijking heeft daarop een scherp negatief effect. Binnen de steden participeren goed opgeleiden die zich een koopwoning kunnen veroorloven, *niet* meer dan werklozen. Gaan we af op trends, dan wedt men met midden- en hogere inkomens op het verkeerde paard, want inkomen doet er niet zelfstandig toe voor participatieniveaus, en beter opgeleiden vertonen een daling van 15% in hun activiteiten, terwijl lager opgeleiden, werklozen en arbeidsongeschikten meer vrijwilligerswerk zijn gaan doen.
- 3 Diversiteit leidt niet vanzelf tot de netwerken die de minister voor ogen heeft. Daarvoor zijn fysieke nabijheid, wijk en buurt onvoldoende relevant, ongeacht opleidings- en inkomensniveau.
- 4 Hoger opgeleiden zijn eerder geneigd individueel hun zorgen kenbaar te maken. Hun aanwezigheid binnen een woonmilieu leidt daarom mogelijk tot verbeteringen. Deze komen niet tot stand via hun bijdrage aan het sociaal kapitaal, maar doordat zij hun individuele vaardigheden inzetten om iets aanhangig te maken dat zij voor zichzelf als probleem hebben gedefinieerd. Op 'stimulerende sociale netwerken' heeft dat geen direct effect.
- 5 Zelfs indien rijke(re) stedelingen betrokken raken bij collectieve inspanningen in wijkcomités,

buurtverenigingen enzovoorts, gaat daarvan niet per definitie een ongekwatificeerd positief effect uit.

Deze laatste twee punten staan in verband met het tweede element uit het GSB, de zorg om verdringing. Meestal gaat het in de literatuur over verdringing op de woningmarkt (Ley 1996, 8-15; Van Weese 1994; Smith 1996; Allen 1980; Bridge 1995). Treedt deze niet op, dan blijft evenmin alles bij het oude voor bewoners die niet tot de midden- en hogere inkomensgroepen behoren.

Terwijl beleidsmakers nu over deze bewoners vooral in termen van kansarmoede spreken, moeten we niet uit het oog verliezen dat Nederlandse stadswijken op dit moment niet *zonder* sociale structuren zijn. Het kabinet gaf in de *Woonnota* aan af te willen van een enkel negatieve benadering van probleemwijken. Men wil kijken naar kansen. De indicatoren die de *Woonnota* (Ministerie van VROM 1999, 136) opsomt voor het vaststellen van de kansrijkheid van wijken zijn echter beperkt. Kansrijkheid is verengd tot kansrijkheid op een *woonmarkt*. Relatief veel laagopgeleiden, werklozen en mensen met een laag inkomen zijn een eerste indicatie voor een probleem van 'sociale leefbaarheid'. Een 'negatief rekruteringspatroon' – het verschijnsel dat het inkomens- en opleidingsniveau in een wijk daalt – is een tweede indicator 'voor de mate waarin woonmilieus in een specifieke wijk kwalitatief gewaardeerd worden door groepen'. De derde indicator is 'sociale overlast': klachten over vandalisme, criminaliteit en burenruzies.⁴ Als vierde indicator hanteert men in de nota 'laag voorzieningenniveau'. Geen van deze indicatoren dekt de mate waarin binnen een buurt sociale netwerken bestaan die betekenis voor mensen hebben. Geen van deze indicatoren gaat na, wat voor netwerken tot dusverre hebben standgehouden en hoe men deze kapitaalkrachtig kan maken.

De buurt is geen gemeenschap, en is nimmer één gemeenschap geweest. Dat neemt niet weg dat de buurt nog altijd de locatie is voor de ervaring van (deel)gemeenschappen van *sommige* groepen. Zij is tevens de locatie waar *sommige* groepen zich vormen om zich sociaal te mobiliseren. De participatiegraad onder bewoners in scholen, buurthuizen en bewonersorganisaties is nog altijd laag. Voor wie streeft naar autonome wijken ligt daar een

groot probleem. De oplossing van dat probleem ligt niet in het binnenbrengen of behouden van 'objectgeoriënteerden' die hun weg weten te vinden in de formele organisatiestructuren in buurt en wijk, maar in het nadenken over betere strategieën om mensen die thans cultureel zijn uitgesloten – allochtonen *en* autochtonen – op hun eigen termen te betrekken. Op dat vlak gebeurt veel te weinig, en wat er gebeurt is niet altijd creatief. Er wordt veel te veel rond tafels gezeten en vergaderd met voorzitters en notulen, en veel te weinig gezocht naar alternatieve manieren van meningsvorming, debat en participatie.⁵

Onderzoek in Hillesluis laat zien, dat vooralsnog niet overal alleen de economisch meest kapitaalkrachtigen actief zijn in dergelijke vormen van sociale netwerken. Wanneer professionals vasthouden aan een faciliterende, waarderingsvrije opstelling, zouden deze kapitaalkrachtigen wel de dienst kunnen gaan uitmaken. Dit roept de vraag op, wat de mogelijke effecten zijn van het behouden of aantrekken van mensen met midden- of hogere inkomens. Wanneer leidt hun komst of aanwezigheid tot verdringingsprocessen *binnen* de bestaande sociale structuur op buurtniveau?

Dat brengt mij, ten slotte, bij de gedachte van meer zelfbeschikkingsrecht van wijken. De wijkorganen worden niet democratisch gekozen, zijn niet programmegebonden, en zijn afhankelijk van min of meer toevallige bewonersparticipatie. Hoe groter hun zeggenschap, hoe belangrijker vragen worden als wie er in deze wijkorganisaties participeren, hoe participanten (zelf) selecteren, in hoeverre mensen met betere inkomens oververtegenwoordigd zijn en welke gevolgen het vergroten van hun numerieke aanwezigheid heeft voor hun zeggenschap. En wat kan op wijkniveau worden gedaan aan verbetering van de participatie van laagopgeleiden en slechtbetaalden, zonder te vervallen in objectgeoriënteerde patronen?

De combinatie van de drie elementen in het GSB lijkt mij zorgwekkend. Het aantrekken of behouden van midden- en hogere inkomensgroepen omwille van niet nader toegelichte verwachtingen voor sociaal kapitaal, de mogelijkheid dat daar waar zij zullen participeren zij andere groepen verdringen en de tendentie wijkbewoners steeds meer zeggenschap over wijken te geven zonder diepgaand in te

gaan op de problemen van representativiteit en participatieachterstand, zouden minstens zo gemakkelijk tot *verdere* sociale uitsluiting kunnen leiden als dat zij vanzelf de bestaande sociale structuren kunnen verstevigen.

Dit betekent niet dat we geen gemengde wijken moeten nastreven. Het betekent wel dat de middenklassers niet per definitie 'betere' stadsbewo-

ners zijn dan anderen. Bouwen voor de huidige midden- en hogere opgeleide tweeverdieners is zeker geen voor de hand liggend instrument voor sociaal kapitaalcrachtige wijken en steden. Wel is het een tot dusverre effectief retorisch middel in een paars kabinet, geeft het woningdifferentiatie een sociaal gezicht en is het uitstekend houdbaar als marktconform doel.

Noten

- 1 Dank aan Henk Jansen.
- 2 Voor Coleman zijn 'actoren' zowel personen als organisaties. Hij ziet de *corporate actors* als belangrijke hedendaagse instituties met specifieke consequenties voor sociaal kapitaal (vgl. Coleman 1993). We laten ze hier buiten beschouwing.
- 3 Het scp acht dit verschil onbelangrijk. Voor de mate waarin mensen sociaal vertrouwen hebben blijkt namelijk geen significant verschillend effect tussen deze organisaties. Het scp mist daarmee de kans te bespreken, hoe sommige organisaties wel en andere niet bijdragen aan de vorming

- van sociaal kapitaal, waarvan sociaal vertrouwen zoals we hebben gezien slechts één aspect is en hoe het verschil in de ontwikkeling van lidmaatschappen tussen deze 'secundaire' en 'tertiaire' organisaties daarop effecten kan hebben.
- 4 Dit is een curieuze indicator: kunnen we uit *veel* klachten niet ook afleiden dat men het de moeite van het klagen waard vindt en dus een vrij betrokken is bij de woonomgeving?
- 5 De Rotterdamse wijktheaters zijn daarop een uitzondering. Politici nemen dat als uitingen van *politieke participatie* onvoldoende serieus.

Literatuur

- Allen, I., 1980, 'The ideology of dense neighborhood redevelopment. Cultural diversity and transcendent community experience.' *Urban Affairs Quarterly*, 15: 409-428.
- Anderson, E., 1990, *Streetwise*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bensman, J. en A. J. Vidich, 1995, 'The new class system and its life-styles.' In: A. Vidich (red.), *The new middle classes: Life styles, status claims and political orientations*. New York: New York University Press, 261-281.
- Blokland, T.V., 1998, *Wat stadsbewoners bindt: Sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Blokland, T.V., 2000, 'Politiek als curiositeit. Over milieu, dominantie en politieke participatie.' In: Hendriks, F. en P. Tops (red.), *De stad in spagaat. Institutionele innovatie in het stadsbestuur*. Assen: Van Gorcum, 81-95.
- Boxtel, R.H.L.M. van, 1999, *Grotestedenbeleid. Denken, durven en doen*. Brief aan de Tweede Kamer, kenmerk GSB 1999/U69539, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Boxtel, R.H.L.M. van, 2000, *Voortgang Grotestedenbeleid*, Brief aan de Tweede Kamer, kenmerk GSB2000/U60445, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Bridge, G., 1995, 'The space for class? On class analysis in the study of gentrification.' *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20: 236-247.
- Butler, T., 1995, 'The debate over the middle classes.' In: T.

- Butler en M. Savage (red.), *Social change and the middle classes*. London: UCL Press, 26-40.
- Coleman, J. S., 1986, 'Social theory, social research and a theory of action.' *American Journal of Sociology*, 91: 1309-1335.
- Coleman, J. S., 1988, 'Social capital and the creation of human capital.' *American Journal of Sociology*, 94: 95-120.
- Coleman, J. S., 1990, *The foundations of social theory*. Cambridge, MA: Belknap.
- Coleman, J. S., 1993, 'The rational reconstruction of society. 1992 presidential address'. *American Sociological Review*, 58: 1-15.
- Cortie, C., en J. van de Ven, 1981, "Gentrification": Keert de woonelite terug naar de stad?' *KNAG Geografisch Tijdschrift*, 15: 429-446.
- Crompton, R., 1998, *Class and stratification. An introduction to current debates*. Cambridge: Polity Press.
- Ebels, H.J., en W.J.M. Ostendorf, 1991, 'Nieuwe huishoudens in Amsterdam en Den Haag. De bewoners van dure woningen in centrale stadsdelen onderzocht.' *KNAG Geografisch Tijdschrift*, 25: 510-520.
- Flap, H., 1999, 'Buurt of gemeenschap. "Meeting" of "making".' In: B. Völker en R. Verhoeff (red.), *Buren en buurten*. Amsterdam: Siswo, 11-34.
- Gans, H., 1962, *The urban villagers*. New York: Free Press.
- Gans, H., 1991, *People, plans and policies*. New York: Columbia University Press.

- Gouldner, A.W., 1973, *For sociology*. London: Allen Lane.
- Granovetter, M.S., 1973, 'The strength of weak ties.' *American Journal of Sociology*, 78: 1360-1380.
- Granovetter, M.S., 1985, 'Economic action and social structure. The problem of embeddedness.' *American Journal of Sociology*, 91: 481-510.
- Jacobs, J., 1961, *The death and life of the great American cities*. New York: Penguin.
- Jobse, R. en S. Musterd, 1993, 'Population change in residential environments in the metropolitan areas of Amsterdam, Rotterdam and The Hague.' *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 84: 304-311.
- Kempen, R. van, 1999, 'De buurt van belang? Activiteiten en sociale netwerken van bewoners van twee Utrechtse achters-tandsbuurten.' In: B. Völker en R. Verhoeff (red.), *Buren en buurten*. Amsterdam: Siswo, 69-86.
- Ley, D., 1996, *The new middle class and the remaking of the city*. Oxford: Oxford University Press.
- Ministerie van vrom, 2000, *Perspectief op wonen. Rapportage van het Woningbehoefte Onderzoek 1998*. Nieuwegein: Distributiecentrum vrom.
- Putnam, R., 1993, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R., 2000, *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Savage, M., 1995, 'Class analysis and social research.' In: T. Butler en M. Savage (red.), *Social change and the middle classes*. London: UCL Press, 15-25.
- Silverman, C.J., 1986, 'Neighboring and urbanism. Commonality versus friendship.' *Urban Affairs Quarterly*, 21: 312-328.
- Sociaal Cultureel Planbureau, 1999a, *Sociale en culturele verkenningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal Cultureel Planbureau, 1999b, *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Smith, N., 1996, *The new urban frontier. Gentrification and the revanchist city*. London: Routledge.
- Völker, B., 1999, '15 miljoen burens. De rol van burens in persoonlijke netwerken in Nederland.' In: B. Völker en R. Verhoeff (red.), *Buren en buurten*. Amsterdam: Siswo, 43-68.
- Weesep, J. van, 1994, 'Gentrification as a research frontier.' *Progress in Human Geography*, 18: 74-83.
- Williams, R., 1961, 'Communications and community.' In: Williams, R. (red.), *Resources of hope. Culture, democracy, socialism*. London: Verso 1989, 19-31.
- Williams, R., 1968, 'The idea of a common culture.' In: Williams, R. (red.), *Resources of hope. Culture, democracy, socialism*. London: Verso 1989, 32-38.
- Williams, R., 1991, 'Base and superstructure in Marxist cultural theory.' In: Mukerji, Ch. en M. Schudson (red.), *Rethinking popular culture*. Los Angeles: University of California Press, 407-423.